
FEJEZETEK KÖZÉP-, KELET- ÉS DÉLKELET-EURÓPA TÖRTÉNETÉBŐL

Jugoszlávia megalkotása. Nemzeteken átívelő történelem¹

Jugoszlávia történelme, a délszláv népek együttélési kísérlete (és annak kudarca) napjainkban is élénken foglalkoztatja a nemzetközi történetírást. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az, hogy sorra jelennek meg a balkáni ország XX. századi történelmével foglalkozó összefoglaló monográfiák és az egyes korszakokat, résztémákat (titói időszak, a délszláv eszme története, a szerb–horvát ellentétek gyökerei, az állam felbomlása az 1990-es években) vizsgáló könyvek és tanulmánykötetek. Ebbe a sorba illeszkedik a patinás, több mint 160 éves múltra visszatekintő Palgrave–Macmillan brit kiadó-vállalat *European Studies Series* sorozatában 2010 tavaszán *Vesna Drapac* tollából megjelent új monográfia. A sorozat, amely az öreg kontinens újkori és modern kori történelméről közöl szakmunkákat – főként a brit, a francia és a német történelem tárgyában – 1992-ben indult, immár 22 kötetből áll. A délszláv állam történetével foglalkozó kötet tizenkilencedikként jelent meg. Vesna Drapac munkája azonban nem hagyományos értelemben vett összefoglaló országtörténet. Erre már a szerző címválasztása is felhívja az olvasó figyelmét: *Constructing Yugoslavia. A Transnational History*, vagyis: *Jugoszlávia megalkotása. Nemzeteken átívelő történelem*. Az ausztráliai Adelaide-i Egyetem docense munkájában ugyanis az 1850–1980 közti időszakban vizsgálja a jugoszláv eszme nyugati (főként brit) percepcióját és azt, hogy ki, mikor és miért támogatta a délszláv államot. A szerző, helyesen, mindezt tágabb, XIX–XX. századi európai összefüggésekbe ágyazza és figyelmet fordít a nemzetközi történetírásban felkapottnak számító új megközelítési módokra is (mint például a háborúk emléke és az emlékezés kultúrája, a világháborús ellenálló mozgalmak hasonlóságai és különbségei, a diktatúrák jellemrajza vagy éppen a nők szerepe). Mindez egyszerre illeszkedik egyrészt tágabb kutatási, érdeklődési körébe (a XX. század első

1. A tanulmány megírása a TÁMOP-4.2.1/B-09/1/KONV-2010-0005 azonosító számú, „Kutatóegyetemi Kiválósági Központ létrehozása a Szegedi Tudományegyetemen” című projekt keretében, az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

felének európai diktatúrái, a háborúk jellemrajza), másrészt a délszláv történelemmel kapcsolatos korábbi vizsgálódásaiba.²

Saját bevallása szerint, a szerző érdeklődését az Oxfordi Egyetemen doktoranduszként folytatott tanulmányai során keltette fel *Robert W. Seton-Watson*, a kelet-európai történelemmel foglalkozó brit történész és politikai aktivista (1879–1951) munkássága és hozta közelebb a térség történelméhez. A londoni Royal Anthropological Institute-ben (*Mary*) *Edith Durham* brit író, utazó (1863–1944) iratait vizsgálva, majd a zágrábi Horvát Tudományos Akadémia könyvtárában folytatott kutatómunkája során az útleírások műfajával, illetve a délszláv történetírás legújabb eredményeivel is megismerkedhetett. Eredeti célkitűzése is az volt, hogy a XIX. századi brit és nyugat-európai utazók délszlávokról alkotott képéről ír monográfiát, kutatásai során azonban arra a megállapításra jutott, hogy a legtöbb, Jugoszlávia történetéről írt munka mind történetileg, mind historiográfiailag elszigetelten, a nemzetközi folyamatokra és összefüggésekre nem kellő figyelmet fordítva vizsgálja az ország és lakóinak történelmét. Monográfiájával ezt a hiányt szeretné részben pótolni és fel kívánja hívni mind az érdeklődő olvasó, mind a témával elmélyültebben foglalkozó kutató figyelmét az új megközelítési módokra és lehetséges kutatási irányokra.

Vesna Drapac ugyanis, egyébként helyesen, úgy látja, hogy Jugoszlávia történelme nem érthető meg anélkül, hogy azt tágabb, európai kontextusba ne helyezzünk. (1. oldal) A hangsúlyt mindezen belül Jugoszlávia geopolitikai fontosságára és a külvilág élénk érdeklődésére helyezi, mivel, állapítja meg a könyv előszavában, a „birodalmak 1918-as összeomlását követően létrejött többi államhoz hasonlóan Jugoszlávia is sajátos történelmi folyamatoknak köszönheti létét, de tőlük eltérően, végleges formáját alapjában határozta meg, hogy a külvilág a XIX. század második felétől miként képzelte ezt el.” (2. oldal). Az ausztrál történész ugyanis Jugoszláviát nem egy „mesterséges és idő előtti kreálmánynak” tartja, hanem annak, hogy a külvilág (a szerző következetesen az *outsiders*, kívülálló kifejezést használja) az „integráns délszláv nemzet hosszú távú aspirációjának realizálá-

2. Vesna Drapac munkásságából a teljesség igénye nélkül lásd: *War and Religion: Catholics in the Churches of Occupied Paris* [Háború és vallás. Katolikusok a megszállt Párizs templomaiban]. Washington, D.C., The Catholic University of America Press, 1998.; *Women, Resistance and the Politics of Everyday Life in Hitler's Europe: The Case of Yugoslavia in a Comparative Perspective* [Nők, ellenállás és politika a hitleri Európa mindennapi életében. Jugoszlávia összehasonlító perspektívában]. In: *Aspasia*, 2009/3. 55–78.; *The Memory of War and the History of the First Yugoslavia* [A háború emléke és az első Jugoszlávia]. In: *War and Society*, 2005/23. 23–41. és *The End of Yugoslavia* [Jugoszlávia vége]. In: *Contemporary Europe*, 2001/10. 317–331.

saként” tekintett létrejöttére (uo.). A nyugati érdeklődés gyökereire és az első világháborút megelőző fejlődésére az öt, terjedelmében egyenlő részre tagolt munka első fejezetében kapunk választ.

Az ausztrál történész vitaindítóként már a fejezet elején elveti azt a széles körben elfogadott történelmi álláspontot, miszerint az első világháborúban győztes antant hatalmak képviselői csak a világháború késői szakaszában álltak a délszláv egységtörekvések mellé, akkor, amikor a háború kimenetele már nem hagyott kétséget. Érvei alátámasztására a XVIII–XIX. század fordulójától megsokasodó nyugati, szinte kizárólag brit útleírásokhoz nyúl vissza. Mint ismeretes, a felvilágosodás és a korai romantika hatására a beszámolók leggyakrabban a „primitív”, a „másik” és a „nemes vad” jelzőket társították a Balkán-félsziget délszláv lakosságához. Drapac szerint ebben a kezdeti romantikus és az oszmánok irányában arisztokratikus elfogultságot mutató szemléletmódban az 1880-as években történt változás, amikor is a modernizáció és a liberalizmus eszméinek hatására a délszlávok egyre pozitívabb megvilágításba kerültek. A szerző szerint a szemléletmód váltás szorosan összefüggött a brit belpolitikai eseményekkel (ekkor zajlott az ír autonómiáról szóló első Home Rule vitája) és a keleti kérdés eszkalálódásával. A keleti kérdés ugyanis, mutat rá az ausztrál történész, kihatott a Balkánról és az ott élő délszláv népekről alkotott képre, ami a politikusok, tudósok és a lobbisták tevékenysége és írásai révén vissza is hatott a keleti kérdés alakulására.

A szerző egyébként konkrét eseményhez is köti a brit közvéleményben (vagy legalábbis annak egy részénél) bekövetkező szemléletváltást: 1876 márciusában az oszmán török seregek mintegy 15-16 ezer bolgárt mészároltak le, ami párosulva Benjamin Disraeli brit miniszterelnök (1868, 1874–1880) közönyével, ellenszenvet szült. A másik nagy formátumú XIX. századi brit politikus, az ekkor éppen ellenzékbeli politizáló William Gladstone ugyanakkor szimpatizált a bolgár felkelőkkel. Még ugyanabban az évben, *The Bulgarian Horrors and the Question of the East* [A bolgár horror és a keleti kérdés] címmel megjelent pamfletjével sikeresen mobilizálta a közvéleményt, mutat rá a szerző. A mészárlás hatására megszerveződtek az első önkéntes segélyegyletek, sikeres jótékonyági gyűjtésekre került sor és megjelentek az első írások is az oszmán és a Habsburg birodalmak délszláv-jairól. Közülük az Oxfordi Egyetem történésze, *E. A. Freedman*, *Robert Seton-Watson* és *Henry Wickham Steed*, a londoni *Times* szerkesztőjének írásait tartja a későbbi fejlemények tükrében a legfontosabbnak. Amellett, hogy a szerzők egyöntetűen a délszlávok mellett álltak ki, Vesna Drapac egy további összekötő kapocsra is rámutatott: a knosszoszi királyi palotát

feltáró Arthur Evans ugyanis Freedman veje, Wickham Steed társasági körének tagja és Seton-Watson befolyásos lapjának (*The New Europe*) egyik cikkírója is volt. Nem mellékesen később több szerbbarát brit társaságnak is tagjává választották (Serbian Society of Great Britain, Serbian (Yugoslav) National War Aims Committee).

A korabeli utazók és a befolyásos, véleményformáló körök szerepe mellett az ausztrál történész két további tényezőre is felhívja az olvasó figyelmét. Egyrészt arra, hogy az 1870-es évektől több brit orvos és ápoló is a félszigeten dolgozott, az átélt borzalmakról szóló beszámolóik pedig hatást gyakoroltak a közvéleményre. Másrészt fontosnak tartja a vallás, különösen az ortodox egyház irányában megnyilvánuló korabeli brit szimpátiát is. A görögkeleti egyházakra szintén az 1870–1880-as évektől kezdtek a délszláv vallásosság igazi kifejezőjeként, az iszlám által elnyomott egyházként tekinteni, amely magában hordozza a modern nemzetállam megeremtésének gyökereit is. Drapac szerint az ortodox egyházzal a katolikus vallással szemben kialakult kedvezőbb képbe nagyban belejátszott az is, hogy az előbbieket az anglikán egyházhoz hasonlóan nemzeti egyházak voltak. Itt jegyzem meg, a szerző szerint a brit közvélemény ezért vélekedett kezdetben pozitívan a magyarországi protestáns egyházakról is, de a századforduló erőszakos magyarosító törekvéseire már negatívan tekintettek. Az ortodox egyházakról kialakult pozitív képnek tudható be az is, hogy a boszniai, szláv nyelvű muszlimokra (a későbbi bosnyákokra) szokatlanul negatívan tekintettek; egykedvűnek, nemzettudatot nélkülözőnek és erkölcsileg még a törökül beszélő muszlim vallásúaknál is korruptabbnak, elmaradottabbnak és fanatikusabbnak tartották őket.

A Balkán-félsziget muszlim lakosságával szembeni együttérzés hiánya, a már kialakult sztereotípiák további artikulálódására a Balkán-háborúk (1912–1913) időszakában került sor. Ez volt az az időszak, amikor kikristályosodott, hogy a délszláv egység megvalósulására Szerbia vezetésével kerülhet sor. Ezt megelőzően ugyanis Bulgária (az 1885-ös bolgár–szerb háborúig) és különösen Montenegró eséllyel pályázott erre a szerepre. A kis ország lakosaira, hősi küzdelmeire ugyanis a brit beszámolók egyfajta romantikus nosztalgiával tekintettek. Ennek alátámasztására az Adelaide-i Egyetem docense II. Petar Njegoš vladika (püspök-király) költeményét, a *Hegyek koszorúját* hozza fel példaként. A költeményt ugyanis már az 1840-es évek elején angolra fordították és nagy hatást gyakorolt az ünnepelt udvari költőre, Lord Alfred Tennysonra is, aki 1877-ben *Montenegro* címmel verset jelentetett meg. Drapac időbeli párhuzamot vél felfedezni a XIX. század elejére felerősödő szerb nacionalista retorikával is. Jugoszláviára,

a jövőben létrejövő egységes délszláv államra ugyanis álláspontja szerint a Balkán-háborúk időszakától kezdve egyértelműen egy megnagyobbodott Szerbiaként tekintettek.

Az első világháború és az egységes délszláv állam létrejötte a folyamat logikus folytatása, az 500 éves szerb győzedelmes–ostromlott–mártír–győzedelmes ciklus betetőzése volt – mutat rá az ausztrál történész. A világháború eseményeivel és az új, egységes délszláv állam létrejöttével kapcsolatos nyugati reflexiókkal a második fejezetben ismerkedhetünk meg. A szerbek mint született harcosok, kiváló katonák toposzának továbbélése mellett a brit és a francia publicisztikában és a politikai irodalomban Ferenc Ferdinánd osztrák–magyar trónörökös szarajevói meggyilkolását (1914. június 28.) követően új elemként jelent meg az ártatlan Szerbia mítosza. Ezek az állandósuló propagandaelemek a háború alatt tovább erősödtek, hangsúlyozza Vesna Drapac. I. Péter szerb király és a kormány brit, francia és olasz hajókon történő Korfura menekítése (1916 eleje) olyan erős érzelmi kapcsolatot épített ki Franciaország és Szerbia között, amely a két világháború közti időszakban is végig fennállt. Az erős kapocs szimbolikus megjelenését több példával is alátámasztja: a francia gyerekek szerbiai sors társaikért imádkoztak, a sajtó pedig Szerbiát az emberi jogok és a szabadság zászlóvivőjeként ábrázolta.

A sajtó, a történelmi és politikai szaklapok, tudósok közvéleményt befolyásoló ereje mellett, hasonlóan a XIX. század második felének összecsapásaihoz, fontos szerepet játszottak a balkáni fronton tevékenykedő nemzetközi önkéntesek, orvosok és ápolók is – mutat rá helyesen Drapac. Azért is, mert a világháború fő színterei, a nyugati és a keleti front eseményeihez képest a félszigeten történtek érthetően kisebb súllyal nyomtak a latba, így az átélt borzalmakról készített személyes hangvételű beszámolóikkal ténylegesen hozzájárultak a jugoszláv eszme elfogadottságának előmozdításához. Az ausztrál történész különösen a nők szerepét emeli ki. Mabel Anne St. Clair Stobart (1862–1954) már az első Balkán-háborúban részt vett és vezette az első, csak nőkből álló orvosi egységet, Flora Sandes (1876–1956), a *szerbek Jean d’Arc*-ja, humanitárius munkája mellett jelentős lobbitevékenységet, adománygyűjtést is folytatott, Elsie Inglisről (1864–1917) a világháború után kórházat neveztek el Belgrádban, a segélyszervezeteknél dolgozó Leila Wemyss Paget (1881–1958) pedig alapítója volt a Serbian Relief Fund nevű szükségalapnak. Humanitárius jószolgálatuk mellett azonban ritkán hívják fel a figyelmet arra a történészek, hangsúlyozza az Adelaide-i Egyetem docense, hogy lobbitevékenységük és politikai kapcsolataik révén *transzmissziós szíjak* szerepét töltötték be. Talán elég, ha itt csak Wemyss

Pagetre utalok, kinek férje, Ralph Spencer Paget (1864–1940) brit diplomata, 1913 augusztusától a külügyminisztérium helyettes külügyi államtitkára volt. Nem csoda tehát, idézi a szerző, ha Edward Grey brit külügyminiszter szerepüket egyenesen a „brit befolyás informális formájának” tekintette.

Habár Vesna Drapac meggyőzően és logikus érveléssel mutatja be, hogy miként formálódott, milyen szemléletváltozásokon esett át a nyugati (első-sorban a brit) közvélemény és a véleményformáló politikai és tudós körök délszlávokról alkotott képe, továbbá jogosan hívja fel arra is a figyelmet, hogy egyes történetési munkák gyakran alábecsülik a délszláv állam létrejöttét befolyásoló külső tényezők szerepét, úgy vélem, hogy az első fejezet elején megfogalmazott állítása alapos és meggyőző alátámasztásával adós maradt. Monográfiájában ugyanis egyetlen levéltári forrást, diplomáciai iratot sem hoz annak alátámasztására, hogy a brit külügyminisztériumban már 1916 előtt hivatalos álláspontként megfogalmazódott volna a Monarchia feldarabolása és az egységes délszláv állam létrehozása. Kizárólagos elképzelésnek pedig még ekkor sem volt tekinthető, ahogyan arra a magyar történészek közül Romsics Ignác rá is mutatott.³ Meglátásom szerint Drapac érvelése azt igazolja, hogy egyes körökben már a világháború előtt létezett az egységes délszláv állam iránti szimpátia, illetve arra mutat rá, hogy milyen csatornák, egymástól távolinak tűnő tényezők összehatása játszott ebben szerepet. Hiányérzetem támadt továbbá az egyes délszláv népek nemzetté válásának, eltérő elképzeléseinek és azok esetleges nyugati fogadtatásának mellőzése miatt. Az ausztrál történész mindössze az illirizmus gyökereire és a Jugoszláv Bizottság antantra gyakorolt minimális hatására tesz rövid utalást, illetve kiemeli (egyébként helyesen), hogy 1914 előtt a jugoszlavizmus csak az értelmiség kis rétegére gyakorolt hatást, a tömegekhez szinte egyáltalán nem jutott el. A nagyhorvát, a nagyszerb törekvésekről, a délszlávok egy országban történő egyesítésének eltérő változatairól viszont szót sem ejt, tehát azt sem tudhatjuk meg, hogy volt-e ezen elképzeléseknek akár minimális nyugati támogatottsága? Így az olvasónak az a benyomása támadhat, hogy a monográfia szerzője egyedül a külső tényezők következményének tekinti Jugoszlávia létrejöttét. Jómagam azon az állásponton vagyok, hogy a külső tényezők, a világháborúban győztes antant hatalmak érdekei mellett ugyanolyan fontos volt, hogy az adott pillanatban a szerb, horvát és szlovén politikusok is egy egységes állam létrehozásában vélték megtalálni a további kibontakozás lehetőségét.

Egyetértek ugyanakkor Vesna Drapaccal abban, hogy a délszláv népek eltérő háborús tapasztalata és háborús emlékei a gyakorlatban nem válhattak

3. Romsics Ignác: *A trianoni békeszerződés*. Budapest, Osiris, 2001.

ténylegesen nemzetegyesítő tényezővé. (100. oldal). Az antant oldalán valójában csak a szerbek harcoltak, a háborús megemlékezések (főként Szent Vid napján) a szerbek véráldozatának, mártíromságának állítottak emléket. (Az ausztrál történész szerint ez az ellentét azonban nem volt specifikus jugoszláv jelenség. Gondoljunk csak a csehek és a szudétanémetek eltérő háborús emlékeire – von párhuzamot Drapac.) Így a létrejött Szerb–Horvát–Szlovén Királyságban a legelső feladatok egyike a legitimáció megteremtése kellett, hogy legyen. Az ezzel kapcsolatos sikerekkel és kudarcokkal, a kapcsolódó brit és francia véleményekkel a harmadik fejezetben ismerkedhetünk meg.

Kutatásai alapján Vesna Drapac úgy véli, hogy a két világháború közti időszakban Szerbia és Jugoszlávia csereszavatos fogalmak voltak, ezért sem a britek, sem a franciák számára nem okozott komolyabb felháborodást a szerb dominanciát biztosító, centralista, ún. Vid-napi alkotmány elfogadása. A külföldi szemlélő számára az alkotmány keltette belpolitikai és horvát nemzeti elégedetlenség zavaros és érthetetlen volt. Az ausztrál történész szerint a királyi Jugoszlávia belpolitikáját leginkább két személyiség, Stjepan Radić (és a horvátok) és Sándor király (és a királyi diktatúra) megítélésén keresztül érthetjük meg. A horvát parasztpárti vezető brit részről egyértelműen negatív értékelést kapott, mutat rá Drapac. Rosszallták célkitűzéseit, a jugoszláv rendszert illető bírálatai iránt közönyt mutattak, politikai nézeteit pedig leginkább „bomlasztó paraszti populistának” látták. (113. oldal) A monográfia szerzője szerint a politikus megítélése megegyezett a horvátokról általánosságban kialakult képpel. Legszemléletesebben Seton-Watson véleményével világítja meg. A brit történész szerint ugyanis a horvátok ellenzékiek és doktrínerek voltak, nézeteiket állandóan változtatták – miközben a szerbek született demokraták és a társadalmi stabilitás védelmezői voltak. Drapac itt hívja fel arra is a figyelmet, hogy az ekkor meggyökeresedett sztereotípiák milyen sokáig fennmaradtak. Az 1990-es években ugyanis egyes történészek szerint a „horvát nacionalisták patológikus jugoszlávellenessége” okozta az ország felbomlását. (115. oldal) Mindezek alapján már meg sem lepődünk, hogy a Radić ellen 1928-ban elkövetett merényletet kollektíve nem is ítélték el.

Ez az egységes álláspont már koránt sem mondható el Sándor király megítélése kapcsán. A korabeli brit véleményformálóknál megjelenő finom különbségeket Drapac három személyiség, Neville Henderson, Seton-Watson és (Mary) Edith Durham nézetén keresztül szemlélteti, miközben arra is felhívja a figyelmet, hogy a különbségek a jugoszlávokon belüli ellentéteket is jól visszatükrözték. Neville Henderson (1882–1942) belgrádi brit nagykövet (1929–1935) jól ismert volt Sándor király és diktatúrája iránti elfogultságáról. Mindebben teljesen pragmatikus szempontok vezették, szögezi

le Drapac. Az ország stabilitását és ezáltal a térségbeli brit érdekeket kívánta ugyanis védelmezni. E cél érdekében még attól sem rettent vissza, hogy a kritikus hangoktól, köztük Seton-Watsontól azt kérje, hogy véleményüket ne fejtsek ki a nyilvánosság előtt.

Seton-Watson ugyanis 1929-től kezdve egyre távolságtartóbb volt a királyi diktatúra rendszerével szemben és kritikusabb hangvételt is megfogalmazott. A diktatúrát 1931–1932 fordulóján már nem tekintette hasznosnak vagy átmeneti jellegűnek, a rendszer visszasságaiért pedig egyenesen a királyt tette felelőssé. Mindez azonban nem jelentette azt, hogy megváltozott volna a horvátokkal kapcsolatos negatív álláspontja (az állam felbomlásának legfőbb okának később is őket tartotta), Jugoszlávia létét pedig továbbra is történelmileg igazoltnak és szükségszerűnek vélte, mutat rá az ausztrál történész. Nézetei homlokegyenest eltértek (Mary) Edith Durhamétól, akivel számos vitát folytatott. A gyakran személyeskedésbe is fordult diskurzus főbb pontjait Drapac Seton-Watson és Durham írásaiból vett idézetekkel szemlélteti. Röviden összefoglalva elmondhatjuk, hogy a Balkán-háborúk idején szerzett személyes tapasztalatai alapján Durham negatívan viszonyult a szerbekhez. Pozitív képpel rendelkezett viszont az albánokról és a horvátokról (Radić irányában elfogult is volt) és ő volt az, aki a korban felismerte a macedón kérdés jelentőségét. Habár Durham elfogultságát Drapac is nehezményezi, munkássága legfontosabb hozadékanak azt tartja, hogy a korabeli brit véleményformálók közül egyedülként tényleges személyes ismeretekkel rendelkezett a térségben. Miközben a reformok fontossága Sándor király meggyilkolását (1934) követően még Seton-Watsonnál sem fogalmazódott meg, Mary Durham már az 1903-as szerb királygyilkosság, a szarajevói merénylet és Radić meggyilkolása kontextusában vizsgálta a merényletet.

A következő, az 1941–1945 közti időszakkal foglalkozó fejezetben hangsúlyváltásnak lehetünk tanúi. Amíg a monográfia megelőző részei elsősorban a délszlávokról alkotott brit és francia kép bemutatásával foglalkoznak, a jelen fejezetben Vesna Drapac a történetírás új kutatási irányaira kívánja felhívni a figyelmet. Nehezményezi ugyanis, hogy a titói jugoszláv történetírás rendszert legitimáló funkciójához hasonlóan, napjaink történészei is gyakran elszigetelten, egyedi jelenségként vizsgálják Jugoszlávia második világháborús történelmét. Az ausztrál történész szerint a nagy véráldozatokkal járó ellenállás és polgárháború korántsem volt egyedi jelenség Európában. Úgy véli, hogy sem a jugoszláv, sem a nemzetközi történetírás nem fordít kellő figyelmet olyan, a második világháború történetírásának felkapott témáira, mint az egyének szerepe, az egyéni és a közösségi ellenállás formái, lehetősége vagy éppen az átlagember kollaboráláshoz való viszonya, passzív antiszemitizmu-

sa. Meglátása szerint a Jugoszlávia második világháborús történelmét kutató történészek mind a mai napig nehezen lépnek túl a fekete-fehér dichotómiáján. (Ellenpólusként a német és különösen a francia történetírásban folytatott vitákat állítja, kiemelve a Vichy Franciaország kollaborálását.) Mindezek alapján az ausztrál történész nem is a szintetizálással, hanem új témák történelmi diskurzusba emelésével, „bedobásával” kíván foglalkozni. Közülük a megszállókkal való együttműködésnek, a vallásosság kérdésének és a nők szerepének vizsgálatában lát új lehetőségeket.

A kollaborálás és a vallásosság kérdését Drapac a horvátok usztasa-komplexusa felől közelíti meg. Leszögezi, hogy az 1941-ben létrejött Független Horvát Állam (NDH) külső alkotás volt, nem a horvát fasiszmus terméke. Sőt, nyomatékosítja, a két világháború közti időszak egyetlen valóban fasiszta délszláv pártja nem is horvát, hanem szerb volt. A horvátok körében az usztasák amúgy hamar elvesztették népszerűségüket, amiben a horvátok erős katolikussága és a rendszer retorikája közti nyilvánvaló ellentét is szerepet játszott. Az ausztrál történész azt az 1945 után elterjedt megközelítést is elveti, hogy a horvát katolikus egyház jugoszlávellenes és az usztasák aktív támogatója lett volna. Alátámasztásul kiemeli, hogy 1918 után a horvát katolikus egyházban erős volt a jugoszlávbarát elem, a két világháború közti időszakban nem folytattak államellenes agitációt, az usztasa vezetők fejében pedig többször megfordult a titói Jugoszláviában kollaborálás vádjával elítélt Stepinac zágrábi érsek eltávolítása. Mi több, 1918–1941 között a katolicizmus az állami és történelmi jogokkal szemben nem képezte a horvát nemzettudat integráns részét, Stjepan Radić parasztpárti politikus pedig ismert volt egyházellenességéről és az ortodoxia iránti szimpátiájáról – mutat rá az ausztrál történész.

Vesna Drapac úgy látja, szükség lenne a nők világháborús szerepének ártérítelésére is. Miközben a titói jugoszláv történetírás a partizán nők hősiek küzdelmeit emelte a középpontba, a történész szerző szerint ez a megközelítés mára meghaladottá vált és további finomításra szorul. A nők ugyanis a háborúban nem csak hősi ellenállók voltak, hanem áldozatok, sőt, a férfiakkal megegyező mértékben (vagy sok esetben azt meghaladóan) különböző okokból kollaboráltak is a megszálló rezsimekkel. A szerző az ellenálló mítoszának kétélűségére, többes felhasználhatóságára is felhívja a figyelmet. Konkrét horvát példával szemlélítve, a XVI. századi horvát parasztfelkelő Matija Gubec alakja egyaránt alkalmas volt arra, hogy Tito partizánjai és az usztasák is mozgósító erőként használják fel.

A titói korszakkal egyébként a szerző a monográfia utolsó, ötödik fejezetében részletesen is foglalkozik. Mivel úgy véli, hogy az 1945–1980

közti időszak politika-, gazdaság- és diplomáciatörténetével számos munka foglalkozik, ezért vizsgálódása fókuszába annak a kérdésnek a megválaszolását helyezi, hogy a második Jugoszlávia felbomlásához vezető, visszatekintve nyilvánvaló problémák miért nem voltak annyira nyilvánvalók a külső szemlélők számára 1945 után? Ebben döntő szerepét látja a korábbi toposzok változatlan és folyamatos továbbélésének. A délszláv egység fennmaradásában ugyanis a hidegháború korában Jugoszlávia léte és területi integrációjának megőrzése továbbra is szükségszerűnek tűnt. Mivel az új Jugoszláviát Tito személyesítette meg, szükségszerű volt, hogy Tito megőrizze hatalmát. Ez egyben az egyes személyek kitüntetett szerepének (mint Radić, Sándor király) továbbélésére is utal, mutat rá Drapac. A jugoszláv lakosság körében népszerűnek vélt, a világháborút egyedül végigharcoló, államalapító Tito képehez a béke őrzőjének toposza is társult a nyugati megfigyelők szemében – hasonlóan a Karadjordjević dinasztiáról 1918-ban alkotott képhez. Tito pozitív megítélését segítették az irányában elfogult befolyásos brit és amerikai történészek, politikusok is. Különösen *Bill Deakin* (1913–2005), az oxfordi St. Anthony's College első elnöke (president), a szintén brit, parlamenti képviselő és személyes jó barát *Fitzroy Maclean* és a *Foreign Affairs* amerikai lap szerkesztője, *Hamilton Fish Armstrong* tevékenységét tartja fontosnak. Így az olvasó figyelmének külön felhívása nélkül is adódik a párhuzam a két világháború közti időszak korábban említett véleményformáló köreivel.

A titói korszak korabeli megítélése kapcsán a pragmatizmus is továbbélt, mutat rá a szerző. Churchillt már a világháború idején az vezette a csetnikek és a kommunista partizánok támogatásában, hogy melyik erő képes nagyobb ellenállást kifejteni. A szovjet–jugoszláv szakítás (1948) következtében pedig (a Szovjetunióval való távolságtartás miatt) gyakorlati szempontok vezették a nyugati hatalmakat Tito rendszerének megsegítésében. Továbbéltek az ellenzéki mozgalmakkal kapcsolatos korábbi berögződések is, figyelmeztet Drapac. Miközben nem mulasztja el megemlíteni, hogy *Milovan Djilas* nézetei és a *Praxis* csoport tevékenysége a két világháború közti időszak ellenzékéhez képest nagyobb figyelmet kapott és pozitívabb megítélés alá esett, az egyébként baloldali *New Statesman* hetilap már 1957-ben bírálta Djiaszt, a horvát tavasz kapcsán pedig egyértelműen negatív kép bontakozott ki – hasonlóan Stjepan Radić megítéléséhez az 1920-as években. Gyakran visszaköszönt Seton-Watson értékítélete, sőt, egyes szerzők írásaiban (egyébként Engels alapján) a horvátokat majd hogy nem „nomád barbároknak” láttatták.

Tito halála (1980) után sok szempontból a Sándor király 1934-es merényletéhez kötődő toposzok éledtek fel, véli a szerző. És hogy mi lett ezt

követően a délszláv eszmével? Vesna Drapac ezzel kapcsolatos nézetét a Konklúzió rövid fejezetében foglalja össze. Úgy véli, hogy a jugoszlávizmus eszméje már az állam felbomlása előtt kimúlt, de Jugoszlávia felbomlásának szükséges előfeltétele volt a kommunista rendszerek összeomlása, a nagyhatalmak szemléletváltása és az, hogy az „emberek kezdték elképzelni a világot Jugoszlávia nélkül.” Az ausztrál történész a szemléletváltást (haszonlóan 1876-hoz) egy szimbolikus dátumhoz is köti: az 1995-ös szrebrenicai mészárláshoz.

Vesna Drapac 2010-ben megjelent monográfiájában, úgy vélem, sikerrel mutatja be a délszlávokról, Jugoszláviáról Nyugaton (elsősorban Nagy-Britanniában, Franciaországban és a második világháborút követően az Egyesült Államokban) kialakult kép gyökereit, változásait és állandó elemeit, miközben rámutat a gyakran távolinak tűnő tényezők egymást befolyásoló, egymást erősítő szerepére is. Munkája így bizonyos szempontból folytatása Maria Todorova *Imagining the Balkans* címmel 1997-ben az Oxford University Press gondozásában megjelent könyvének, amelyben a bolgár származású történész a Balkán, a balkanizálódás fogalmához tartozó mellékjelentéseket, sztereotípiákat vizsgálja. (A magyar szerzők közül az olvasó *Dupcsik Csaba* nevét ismerheti a témában⁴) Öröndetesnek tartom, hogy Vesna Drapac számos új résztémával kívánja bővíteni Jugoszláviával kapcsolatos ismereteinket, különösen a második világháború, talán sokak szemében „lerágott csontnak” tűnő időszakáról. Úgy vélem azonban, hogy az első és a második Jugoszlávia létrejötté, 1941-es és az 1990-es években bekövetkező felbomlása kapcsán a külső tényezők szerepe mellett a belső folyamatokra is kiterjeszthette volna a vizsgálódását. Így az olvasónak mindkét Jugoszlávia esetében az a benyomása támadhat, mintha kizárólag a külső tényezőknek lenne köszönhető az állam létrejötté és fennmaradása. A néhol előforduló apró pontatlanságok ellenére (az 1941-es puccsot követően például egyszerre szerepel Dusan Simović és Vladko Maček is kormányfőként, illetve miniszterelnökként; 154. oldal) élvezetes, jó stílusban megírt, alapos munkát vehet kezébe az olvasó.

Vesna Drapac: *Constructing Yugoslavia. A Transnational History* [Jugoszlávia megalkotása. Nemzeteken átívelő történelem]. London, Palgrave–Macmillan, 2010. 335. oldal.

Vukman Péter

4. Dupcsik Csaba: *A Balkán képe Magyarországon a 19–20. században*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2005.